

Jerzy Kmieciński

PRZEMIANY KULTUROWE W XIII WIEKU NA POMORZU WSCHODNIM
I ZAGADNIENIE KOLONIZACJI NA PRAWIE NIEMIECKIM

W XIII w. obszar Europy Środkowej podlegał dość zasadniczym przemianom społecznym i gospodarczym. Rysowała się wyraźnie prosperita ekonomiczna. Coraz prężniejsza organizacja warstwy feudałów powodowała dostrzeganie możliwości intensyfikacji gospodarczej zarówno terenów od dawna eksploatowanych, jak też szczególnie połąci o słabym zaludnieniu. Ożywienie ekonomiczne i rozwój sił wytwórczych były niewątpliwie przyczynami żywszego rozwoju miast już istniejących na terenie Europy Środkowej na wschód od Odry, jak też i rodziły potrzebę organizowania nowych ośrodków miejskich z targami, kupcami i rzemieślnikami. Te przesłanki sprawiły, iż zaszła potrzeba i możliwość przyjęcia nowych osadników, a dla przeludnionej Europy Zachodniej, gdzie wygasające wyprawy krzyżowe nie stały się dostatecznym wentylem, powstała realna szansa "upustu" nadwyżek. Dlatego też cała strefa na wschód od Odry znalazła się w zasięgu oddziaływania prawa niemieckiego zarówno na wsi, jak i w mieście. Sądzono dawniej, iż równolegle z przyjmowaniem tego prawa (najczęściej magdeburskiego, ale również np. lubeckiego) następowała także wymiana ludności miejscowej na niemiecką¹. Obecnie odróżnia się wyraźnie kolonizację niemiecką od kolonizacji na prawie niemieckim. W niektórych wypadkach, stosunkowo rzadkich, osadzano ludność napływową na prawie niemieckim na pustkowiach, często natomiast przenoszono miejscowa

¹ R. K ö t z c h k e, W. E b s t, . *Geschichte der ostdeutschen Kolonisation*, Leipzig 1937; E. S l a v i t z, *Die West-Ostbewegung in der deutschen Geschichte*, Breslau 1935.

ludność z prawa słowiańskiego (polskiego) na prawo niemieckie, dodając jej niekiedy sołtysa lub paru osadników znających prawo niemieckie. Lokację więc w takim ujęciu należy rozumieć przede wszystkim jako reformę gospodarczą, która w odniesieniu zarówno do miast, jak i do wsi przynosiła udoskonalenie organizacji i sposobów produkcji, jak też i narzędzi pracy².

W olbrzymiej dotychczasowej literaturze przedmiotu najobszerniej naświetlona jest strona prawna procesu kolonizacji³. Dużo miejsca poświęcono również zagadnieniom ekonomicznym⁴. Najskromniej i jak się wydaje najbardziej kontrowersyjnie zajmowano się jak do tej pory zagadnieniami przemian kulturowych, jakie pociągnąć mogły, czy musiały, procesy kolonizacji⁵. Różnice w interpretowaniu uzależnione były od przyjętego punktu widzenia - czy kolonizacja w połączeniu z totalną wymianą ludności, czy też przenoszenie miejscowej ludności na prawo niemieckie. Jest rzeczą oczywistą, że procesy w przemianach kulturowych w wymienionych wypadkach mogły dawać zupełnie różne rezultaty. Dodatkową komplikacją w analizie procesów kulturowych w powiązaniu z kolonizacją był i jest nadal emocjonalny niekiedy stosunek do zagadnień natury etnicznej i wartościowania pod tym kątem obserwowanych zmian. Było to zapewne przyczyną, iż albo unikano zagłębiania się w zagadnienia przemian kulturowych, albo też interpretowano je tendencyjnie. Szczególnie silnie to ostatnie zjawisko wystąpiło w nauce polskiej i niemieckiej. Ze strony niemieckiej wyolbrzymiano kulturotwórczą rolę kolonizacji niemieckiej, zaś ze strony polskiej często minimalizowano lub niedostrzegano niewątpliwych oddziaływań tego ogólnoeuropejskiego procesu. W ostatnich dziesięcioleciach coraz częściej dochodzą do głosu wyważone sądy, a badacze starają się w sposób zobiektywizowany interpretować zjawisko kolonizacji w Europie Środkowej jako jeden z przejawów

² Z. K a c z m a r c z y k, *Kolonizacja niemiecka i na prawie niemieckim w średniowiecznej Polsce*, [w:] *Stosunki polsko-niemieckie w historii*, cz. I, Poznań 1974, s. 218.

³ J. B a r d a c h, *Historia państwa i prawa Polski*, t. I, Warszawa 1964.

⁴ H. A u b i n, *Die Wirtschaft im Mittelalter*, [w:] *Geschichte Schlesiens*, t. I, Breslau 1938.

⁵ M. F r i e d b e r g, *Kultura polska a niemiecka. Elementy rodzime a wpływy niemieckie w ustroju i kulturze Polski średniowiecznej*, t. II, Poznań 1946.

dziejów powszechnych tego kontynentu, na którym wszystkie grupy etniczne i wszystkie terytoria w określonej formie biorą udział w stawaniu się dziejów oraz dają swój wkład w tworzenie kultury⁶.

Proces kolonizacji posiada dla badań nad przemianami kulturowymi oraz nad zagadnieniem interpretacji etnicznej źródeł archeologicznych kapitalne walory metodologiczne. Biorąc pod uwagę już chociażby trzy warianty przebiegu tego procesu, a mianowicie:

- a) osadzanie obcej ludności (walońskiej, niemieckiej, hollenderskiej) na surowym korzeniu,
- b) przenoszenie miejscowej ludności na prawo niemieckie,
- c) osadzanie grup osadników obcych w egzystujące wspólnoty miejskie i wiejskie

można na tej podstawie zaobserwować trzy różne modele przemian kulturowych, oczywiście z całym bogactwem wariantów i komplikacji.

Do tej pory daje się odczuć dotkliwy brak tak pomyślanych modelowych badań. Próba wypełnienia tej luki jest program badawczy, który grupa pracowników Uniwersytetu Łódzkiego realizuje na wybranym mikroregionie Pomorza Wschodniego, a dotyczącym pełniejszego zrozumienia przemian kulturowych w XIII i XIV w.⁷

Biorąc pod uwagę zasygnalizowane w artykule postulaty zarówno merytoryczne, jak i metodologiczne dostrzeżono, iż procesy przemian kulturowych dziejących się podczas trwania kolonizacji są jak do tej pory traktowane zbyt ogólnikowo. Z tego też względu starano się wybrać taki mikroregion, aby:

- *primo* - dawał możliwość obserwacji tradycyjnych struktur osadniczych, organizacyjnych i kulturowych, a równocześnie dostarczał materiałów niewątpliwie będących wytworem przybyłych grup osadniczych, które teoretycznie przyjmując musiałyby prezentować odmienny układ, który przy zachowaniu przyniesionego modelu prawno-organizacyjnego i produkcyjnego winien się w swych zasadniczych zrębach przynajmniej w początkowej fazie ostro wyodrębnić z pierwotnego, obcego przybyszom tła;

- *secundo* - dostarczył na tyle niekwestionowanych źródeł pisa-

⁶ K a c z m a r c z y k, *op. cit.*

⁷ J. K m i e c i ń s k i, M. K o w a l c z y k, *Pradzieje miasta i okolicy*, [w:] *Dzieje Tucholi*, (w druku); L. W o j d a, *Tuchola w świetle źródeł archeologicznych XIII-XVIII w.*, [w:] *ibidem*.

nych, aby z dużą dozą prawdopodobieństwa przebieg kolonizacji co do konkretnych punktów terenowych móc sprecyzować.

W tak wybranym mikroregionie należało przeprowadzić kompleksowe badania z udziałem wszystkich koniecznych, pomocniczych dyscyplin naukowych.

Po studiach przygotowawczych wybrano kasztelanie raciąską na terenie księstwa świeckiego na Pomorzu Wschodnim, koncentrując się w badaniach stacjonarnych na grodzie kasztelańskim Raciąż, mającym trzynastowieczną metrykę, oraz na średniowiecznym zespole miejskim Tuchola. Ze źródeł pisanych wynikało jasno, iż w okresie, kiedy Raciąż pełnił swe funkcje jako centrum władzy administracyjnej, na terenie mu podległym ukształtował się organizm wczesnomiejski - Tuchola. Co prawda *explicite* Tuchola jako miasto wymieniona jest pod rokiem 1346, kiedy to Wielki Mistrz Zakonu przenosi Tucholę na prawo chełmińskie, co oczywiście wyraźnie sugeruje wcześniejsze już funkcjonowanie tego zespołu jako miejskiego⁸. Znajduje to wyraz w dokumencie z 1307 r., w którym margrabowie brandenburscy potwierdzając posiadłości Święców precyzują status prawny lub - co pewne - faktyczny w następującym zwrocie: "stade und lude und lant". Wymienione przy tej okazji miejscowości, a mianowicie Darłowo, Sławno, Polanów, Tuchola i Nowe stanowiły już w 1307 r. ośrodki miejskie, za czym przemawia i to, iż w następnych latach wszystkie uzyskały prawa miejskie⁹. W Tucholi w roku 1287 arcybiskup Jakub Świnka konsekruje kościół parafialny pod wezwaniem św. Bartłomieja¹⁰. Tak więc na zasadzie retrogresywnej domniemywać można, iż co najmniej od tej daty Tuchola funkcjonuje jako znaczna osada, jeśli nie wręcz miasto.

W tym samym czasie egzystuje potwierdzony licznymi dokumentami pisanymi gród kasztelański Raciąż oddalony o 14 km od Tucholi i pełniący funkcję stołecznego grodu kasztelaniai od lat pięćdziesiątych XIII w. aż po rok 1300. Ze źródeł pisanych zna-

⁸ P. P a n s k e, *Anfänge von Tuchel*, MWG, Jg 21, 1922, s. 54-59.

⁹ E. R o z e n k r a n z, *Początki i ustrój miast Pomorza Gdańskiego do schyłku XIV stulecia*, Gdańsk 1962, s. 144.

¹⁰ R. F r y d r y c h o w i c z, *Geschichte der Stadt der Komthurei und Starostei Tuchel*, Berlin 1879, s. 2.

ne są nawet nazwiska urzędników kasztelanii¹¹. Wiadomo więc, iż Tuchola ukształtowała się w okresie funkcjonowania grodu w Raciążu jako siedziby kasztelanii, a więc podlegała jurysdykcji kasztelana raciąskiego.

Badania archeologiczne i inne pomocnicze pozwoliły zrekonstruować także sieć osadniczą i granice kasztelanii.

Długoletnie badania stacjonarne prowadzone zarówno na grodzie kasztelańskim Raciąż, jak i równolegle na terenie średniowiecznego zespołu miejskiego w Tucholi pozwalają na dokonanie porównania substancji kulturowej tych dwóch osiedli. Analiza porównawcza przedstawia się następująco:

Raciąż - gród z przynależnym do niego cmentarzyskiem stanowi w tym względzie jedyny jak do tej pory na ziemiach polskich wyeksplorowany w całości obiekt. Dostarcza więc materiału kompletnego, co stanowi wyjątkowy walor wielce obiektywizujący interpretację. Założenie przestrzenne, umocnienia, jak też ich konstrukcja są typowe dla III okresu wczesnośredniowiecznego Pomorza Wschodniego. Zabudowa wnętrza grodu, drewniane domostwa mieszkalne i gospodarcze zbudowane w konstrukcji zrębowej, podpiwniczone, z paleniskami przy wewnętrznej ścianie domostw, z piecem chlebowym (jeden dla całego grodu) stanowią całość typową dla tradycyjnego obrazu pomorskiego budownictwa wczesnego średniowiecza¹².

Wielkość niektórych domów jest zastanawiająca, ale tłumaczyć to można funkcją całego grodu będącego zarazem siedzibą dostojnika Książęcego - kasztelana, jak i miejscem stacjonowania załogi zbrojnej. Duża ilość broni, jak np. topory, groty włóczni, bełty kuszy, jest typowa dla tego okresu i posiada cechy wyraźnie zachodniosłowiańskie. To samo tyczy się żelaznych narzędzi pracy¹³. Występujące w warstwach grodu liczne fragmenty ceramiki, w tym znaczna część całych naczyń (gród przestał funkcjonować po

¹¹ M. K o w a l c z y k, *Raciąż - gród i kasztelania średniowieczna*, "Archaeologia Baltica" 1986, t. VI.

¹² R. B a r n y c z - G u p i e n i e c, *Budownictwo drewniane na grodzie raciąskim z drugiej połowy XII wieku*, "Acta Universitatis Lodzensis" 1983, Folia archaeologica 3, s. 91-120.

¹³ K o w a l c z y k, *op. cit.*; t a ż, *Średniowieczna pracownia kowalska na grodzie w Raciążu*, "Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego" 1976, ser. I, nr 11, s. 59-72.

gwałtownym pożarze) mają cechy typowo zachodniosłowiańskie zarówno pod względem stylu, jak i technologii (silnie obtaczane na kole, wypalane w atmosferze utleniającej). To samo dotyczy innych przedmiotów codziennego użytku i ozdób (np. kabłączki skroniowe typu pomorskiego). Biżuteria posiada cechy zachodniosłowiańskie, z wyraźnym piętnem stylu późnoromańskiego. Na tym tle olbrzymiej przewagi materiału o cechach tradycyjnie rodzimych, wyraźnie odcinają się kosztowne importy w postaci np. hanzeatyckich mis brązowych, kotłów brązowych na trójnogach, gładzików szklanych oraz dużej ilości monet srebrnych brandenburskich, krzyżackich i saksońskich. Występuje też nielicznie ceramika tzw. kolonizacyjna stalowo-szara, wypalana w atmosferze redukcyjnej i toczona na kole.

Analiza całości obiektu, jak i tej części substancji zabytkowej, która w niniejszych rozważaniach ma znaczenie istotne (nie wydaje się bowiem celowe omawianie tu rodzajów bydła domowego, zwierzyny dzikiej, gatunków ryb i zbóż), wykazuje zbieżność ze źródłami pisаныmi i biorąc pod uwagę socjotopograficzną całość prezentuje nam społeczność wykonującą w feudalnym społeczeństwie Pomorza Wschodniego funkcje władcze. Dowodzi tego zarówno gród, który społeczność ta zamieszkiwała, jego zabudowa, jak też broń i oporzządzenie jeździeckie rycerzy. Standard życia, jak można wnosić z zastawy stołowej, spożywanego mięsa, był wysoki, właściwy dla ówczesnej warstwy feudalnej w Europie Środkowej. Świadczą o tym również ozdoby i przedmioty zbytku, które dowodzą wyrafinowanego smaku i wykazują kontakt z najlepszymi wzorami sztuki późnomańskiej. O zamożności mieszkańców grodu świadczy też kilkadziesiąt monet znalezionych na stosunkowo niewielkim terenie (ok. 1200 m²) kompletnie zbadanego wnętrza grodu¹⁴.

Społeczność grodu kasztelańskiego Raciąż, egzystującego przez całą drugą połowę XIII w., prezentuje nam tradycyjną kulturę Pomorza, wrażliwą jednak na wszystkie nowe prądy stylu i mody, w której nie brak też importów zarówno z terenów zachodnich, jak i wschodnich (Brandenburgia, Nadrenia, Europa południowo-wschodnia)¹⁵.

¹⁴ A. Mikołajczyk, *Zespół monet średniowiecznych odkrytych na grodzisku w Raciążu, pow. Tuchola*, "Wiadomości Numizmatyczne" 1974, R XVIII, z. 2, s. 98-103.

¹⁵ Kowalczyk, Raciąż...

Badania archeologiczne **Tucholi** pozwoliły ustalić, iż zamknięte XIV-wiecznym murem obronnym założenie urbanistyczne sięga na pewno pierwszej połowy XIV w., czyli daty wzniesienia umocnień okalających ten zespół¹⁶. Odznacza się on planem typowym dla założeń miast na prawie niemieckim, a lokalizację określa precyzyjnie dokument lokacyjny przenoszący Tucholę na prawo chełmińskie, wystawiony przez Wielkiego Mistrza Henryka Tusemera von Arfberg¹⁷. Stąd zgodność lokalizacji średniowiecznej z dzisiejszą, mimo kilku totalnych pożarów miasta, jest absolutna. Potwierdza to również dokładne rozpoznanie lokalizacji zamku krzyżackiego, ściśle związanego z miastem, stanowiących spójne założenie urbanistyczne. Badania metrologiczne wykazują zbieżność wielkości i granic parcel określonych w dokumencie lokacyjnym z granicami wielu dzisiejszych parcel w części miasta o substancji średniowiecznej (jeden plac mierzył siedem prętów długości i trzy pręty szerokości)¹⁸.

Kościół wznoszący się przy rynku był konsekrowany w roku 1287 przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Jakuba Świnkę. Sugeruje to, iż akt lokacyjny z roku 1346 był potwierdzeniem miejskiego charakteru wcześniejszej, XIII-wiecznej lokalizacji tucholskiego zespołu osadniczego.

Dokładna penetracja architektoniczna i archeologiczna średniowiecznego zespołu urbanistycznego (*inclusive* zamek krzyżacki) wykazała w najstarszych, pierwotnych, zalegających na calcu warstwach kulturowych dominację materiału zabytkowego, ukazującego absolutną zbieżność zarówno pod względem technologii, jak i stylu (ceramika siwa, wypalana w atmosferze redukcyjnej tzw. *steinware*, krój obuwia przewężony w stopie ze spiczastym zakończeniem, domostwa o konstrukcji z wolnymi przestrzeniami wypełnianymi gliną, formy nielicznie znajdowanej broni - topory) z terytoriami Nowej Marchii, Brandenburgii, Nadrenii i Westfalii.

Obraz kultury materialnej mieszkańców Tucholi, skupionych wokół konsekrowanego w roku 1287 kościoła, jest jednolity od samego zarania, a zarazem w masie różny od obrazu kultury, który

¹⁶ W o j d a, op. cit.

¹⁷ F r y d r y c h o w i c z, op. cit.; R o z e n k r a n z, op. cit.

¹⁸ W o j d a, op. cit.

zrekonstruowany został na grodzie kasztelańskim w Raciążu, jak też od współczesnego osadnictwa wiejskiego otaczającego Tucholę.

To porównanie sugeruje, iż pierwsi osadnicy na terenie Tucholi wzniesli osadę na surowym korzeniu oraz że byli elementem obcym, nie autochtoniczno-pomorskim, w odróżnieniu od mieszkańców Raciąża. Przy porównaniu tych dwóch zespołów osadniczych należy uwzględnić jednak zgoła różne funkcje, jakie pełniły one we współczesnym szerokim układzie gospodarczo-społecznym Pomorza Wschodniego. Raciąż - to centrum dyspozycyjne władzy lokalnej. Jego mieszkańcy to dostojnicy kasztelańscy i książęcy - rycerze wraz z rodzinami, drużyna zbrojna oraz służba, a więc reprezentacja góry drabiny feudalnej. Tuchola - to ośrodek wytwórczości rzemieślniczej i miejsce wymiany handlowej (mowa stale o drugiej połowie XIII w.), zaś jej mieszkańcy to przeważnie rzemieślnicy i kupcy, a więc warstwy niższe w schierarchizowanym społeczeństwie feudalnym. Uwidaczniają się te różnice w całokształcie kultury materialnej dwóch porównywanych ośrodków. Społeczność raciąską charakteryzuje zamożność, nawet pewien zbytek, wysokie poczucie smaku artystycznego, przywiązanie do tradycji, a także kontakt z współcześnie nurtującymi społeczeństwa Europy Zachodniej i Środkowej prądami stylistycznymi oraz aktualnie panującą modą. Społeczność tucholską cechuje ubóstwo przedmiotów zbytku, dużo większa skromność, powiedziałbym zwyczajność smaku artystycznego, natomiast uwidacznia się wyższy poziom technologii wytwarzania np. w garncarstwie, ład w planowaniu przestrzennym osiedla.

Z analizy porównawczej wynika, iż pewien zespół cech odnieść można do - generalnie rzecz biorąc - szerzenia się zastosowania i asymilowania przemian strukturalno-prawnych, społeczno-ekonomicznych czy kulturowych, inne zaś stanowić mogą, jak się wydaje, świadectwo odrębności kulturowej i etnicznej.

Z wymienionych w artykule trzech modeli przebiegu procesów kolonizacyjnych mielibyśmy tu do czynienia z modelem osadzania się na surowym korzeniu. Lokowane grupy ludności obcej na Pomorzu Wschodnim były w rękach słowiańskich władców tej ziemi świadomie użytym instrumentem powodującym z jednej strony przyspieszenie rytmu rozwoju produkcji poprzez szybkie wdrażanie dosko-

nalszych technik i technologii, z drugiej zaś poprzez zagospodarowanie pustych przestrzeni.

Ogólna refleksja na temat przemian kulturowych wynikających z prezentowanej sytuacji to stwierdzenie, iż w mikroregionalnej skali dał się stwierdzić moment początku integracji różnych elementów kulturowych w dziedzinie zarówno kultury materialnej, jak i duchowej, który w tym konkretnym wypadku wyjaśnia, w pewnej mierze, późniejsze, następujące w XIV w., przemiany.

Katedra Archeologii
Uniwersytetu Łódzkiego

Jerzy Kmieciński

CULTURAL CHANGES IN EAST POMERANIA IN THE XIIITH CENTURY
AND COLONIZATION ISSUE ACCORDING TO THE GERMAN LAW

The social-economic changes undergoing in the XIIIth century Europe had an influence upon the development of old and the creation of new municipal centres. This phenomenon brought about the new way of town foundation (according to Magdeburg and Lübeck law) and also about the new colonization related with it.

The hitherto existing literature of the subject has treated casually the problem of cultural changes which were followed by colonization processes. However, the colonization process is of great methodological value especially for the studies on cultural changes and on the ethnic interpretation of archeological sources. On the basis of three variants of the course of this process i.e.:

- a) the settlement of foreign immigratory population in the new place,
- b) rehousing of the local population according to the German law,
- c) the settlement of foreign immigrants in existing rural and town communities,

three different models of cultural changes can be observed.

Such organized and arranged model investigations are led by a group of workers of University of Łódź in the chosen region of East Pomerania. The region chosen for this gave the opportunity to observe the traditional struc-

tures of the settlement and also provided with materials undoubtedly related to immigratory groups of population. The area of castellany of Raciąż in the Duchy of Świecko was chosen for the research. Investigations concentrated upon the XIIIth century castle (made of earth and wood) of Raciąż castellany and upon municipal settlement in Tuchola.

These studies proved that Raciąż, the castellanian abode, both in respect to fortification and interior buildings and in respect to the archeological material found in layers presents typical features for the Western Slavs. It is also reflected in the written sources. Whereas, Tuchola is characterized by the typical arrangement of the town settled according to the German law (what is confirmed by documents) and also by the totally different representation of the material culture what indicates on the immigration of the new foreign population. It seems that in the discussed case the first model of the course of the colonization process i.e. the settlement of foreign population in order to cultivate the land and also to introduce new production techniques is observed.